

ISSN 0027-8084

УДК 808.61./62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XLIX/1

БЕОГРАД

2018

Оригинални научни рад
Примљено 5. октобра 2018. г.
Прихваћено 11. октобра 2018. г.

ЈЕЛЕНА Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ*
(Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик са јужнословенским језицима)**

О ЗНАЧЕЊУ И УПОТРЕБИ ВРСТА ПЕРФЕКТА

Аутор на основу анализе релевантне грађе покушава разрешити проблем значења перфекта и плусквамперфекта (перфекта II). При томе постаје свестан да Белићеве категорије индикатива и релатива у прецизнијим истраживањима нису сасвим погодне као теоријска платформа, јер држећи се њих морали бисмо занемарити неке важне детаље које даје употреба личних глаголских облика.

Кључне речи: перфекат, крњи перфекат, плусквамперфекат (перфекат II), прошлост, прошлост за прошлу ситуацију.

1. Уводна разматрања

1. Данашњи перфект (I) у српском језику дефинише се као облик који „значи процес (радњу или стање [...]) у прошлости“ (Стевановић 1991: 607), али и „садашњу готовост радње [...] или садашње стање [...], без обзира на вријеме када се радња извршила“ (Мусић 1926–1927/I: 128; Стевановић 1991/II: 606). Постоје две верзије перфекта: са помоћним глаголом и без њега (пуни и крњи перфекат).

1.1. Прво ћемо прелиминарно размотрити досадашња схватања о пуном перфекту. На пример:

— Истина, подсмевају им се Темишварци да су им варошке краве *иојеле* тротоар (Сремац 1977: 23).

* jelenajo@bitsyu.net

** Овај рад је настао у оквиру пројекта *Српски језик и његови ресурси* (178006), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

— *Јели* ти газдарица *рекла* да ме не сачекаш? (Ћосић 1976: 27).

1) Да разгледамо први пример.

а) 'Краве су појеле тротоар' пре него се 'Темишварци подсмевају', и пре него што о томе Сремац извештава. Једини одређени временски аспект јесте прошлост у односу на два поменута ослонаца.

б) Ближег обавештења о времену догађаја у прошлости – никако нема. То значи да је перфектом овде означена неодређена прошлост.

в) У мало дубљој позадини осећа се значење 'резултативности': 'поједени тротоари' огледају се у блатњавим сокацима које Сремац подсмевајући се заправо и слика.

2) Други је пример у облику питања, па је догађај о којем је реч заправо замишљен, без симптома који би сведочили о реализованости. Но, свеједно се мисао односи на неодређено време прошлости. И то је значење прошлости ослоњено на 'време говорења' Ћосићевог јунака.

3) Ваља нам сада прецизирати временски ослонац од којег се одмерава 'прошлост'.

а) У другом случају то је време у које пада говорење о догађају, али без прецизнијег увида у само полазиште: то је општа ситуација у којој се дешава говор.

б) Могли бисмо устврдити да ослонац о којем управо размишљамо, у ствари, пада у 'садашњост', шире и мало непрецизно схваћену као временска 'ситуација'.

в) Први случај нам помаже да уочимо једну демаркациону линију: у прецизнијем посматрању постаје јасно да су 'краве појеле тротоар' пре него што се 'Темишварци подсмевају', али и пре времена у које аутор о томе извештава. Утврђујемо да без посебне ознаке ослонац од којег се полази у одређивању догађаја као прошлог није конкретно одређен, већ је то општа 'временска ситуација' у коју пада и само говорење ('садашњост').

г) Али то време може бити и друкчије дато: језичким средствима импостираним у исказ: 'Темишварци им се подсмевају' у садашњој ситуацији, неодређено заправо у којем њеном сегменту, ако би се сегментирала у односу на тај моменат, што је једино и могуће. Али се перфекат управља према 'подсмевању' – сада директно, а не посредством ситуације. Ако, дакле, у контексту облика постоји неки критериј за усмерење перфектове прошлости, било да је то прилошка одредба или реченица с којом је у вези она коју чини лични глаголски облик, онда је усмерење прецизније него кад такав моменат не постоји. Ваља наравно додати да тај додатни ослонац за временско усмерење не мора бити

у ситуацији говорења, и обично није, него се налази тамо где одредба показује: 'Темишварци им се подсмевају да су им краве још у лето појеле тулузину'. – Сада се перфекат управља према 'у лето', и тиме је прецизирана сама прошлост, а не време према којем се она одмерава. Итд.

д) Ова дистинкција је теоријски битна, и теоретичари на основу овога утврђују да постоје две врсте перфекта: индикативни, чије се време одмерава са поласком од 'времена говорења'; и релативни, са временом које се одмерава према моменту датом у реченици. Не каже се, додуше, како ствар стоји управо у наша два случаја: 1) када се критериј налази у садашњој ситуацији, 2) када се њиме само прецизира временско значење облика, овде перфекта као прошлост, а у другом случају нпр. футур према будућем моменту или сл.

4) Крајњи исход наше анализе гласи: ослонац за одређивање временског значења перфекта – и у начелу глаголских облика уопште – јесте 'време говорења' као општа ситуација, или (и) време које означава посебна одредница садржана у тексту. Други ослонац је 'јачи' од првог, и кад постоји у исказу, време говорења има статус помоћног момента.

5) И још: перфекат означава временски однос претхођења према својој 'тачки ослонца': а) ако је 'слободан', онда је та 'тачка' време говорења о радњи; б) а ако је 'блокиран' каквом временском одредницом – онда према времену њоме означеном.

1.2. Посебно место у теоријским расправама има облик перфекта у употреби коју Стевановић (1991: 610–613) назива 'квалификативном'. При томе он полази од Маретићевих разматрања о том проблему.

а) Маретић (1963: 628), наиме, такав перфекат именује 'прошло-садашњим', и налази га у примерима као: одовуд *се наднијеле* над њега стијене кабларске, а одонуд овчарске, а и одоздо и одозго тако *су се* стијене ових двију планина *склојиле* да се ништа не види „(стијене су се дакле наднијеле, па се још и данас надносе, оне су се склопиле, па су још и данас склопљене)“.

б) Стевановић, прихватајући Маретићева објашњења у главнини, даје уз њих напомену по којој тако употребљен перфекат „говори да се по утиску – а овде је управо утисак релевантан за употребу перфекта – некада у прошлости, неодређено кад, и ирелевантно је кад, извршио перфектом означени процес, и да тај утисак условљава употребу глаголског облика којим се *de facto* означава стање, стално стање дотичних субјеката“ (Стевановић 1991: 611).

в) Стевановић, како видимо, сталност 'стања' објашњава резултативним значењем перфекта. Ни Стевановић ни други тумачи значења

перфекта не примећују да је то метафоричка употреба његова, и да се земљишни облици само представљају помоћу глагола кретања: 'наднијеле се', 'надносе се', а то излагању даје извесну живост и свежину.

г) Но овде је место да бацимо општи поглед на семантички распон, и означне могућности перфекта у целини гледаног. Несигурно је како схватамо заправо 'прошлост', и како функционише перфекат. Изгледа да се прошли догађај 'препознаје' управо по симптомима у време говорења, па се на основу тих симптома 'закључује' о постојању догађаја који их је узроковао. Али је резултат врло различито заступљен, има сасвим неједнаку улогу у семантичкој структури перфекта. На једном крају наших варијаната резултат је једино реалан, а прошли догађај сугериран метафором; на другој пак резултат никако и није видан у ситуацији споразумевања. То је само сведочанство о широким могућностима људске мисли да искористи неку чињеницу за развој многоструких идеја. Али те идеје примарно извиру из те чињенице. Уосталом, изгледа да је резултативност садржана и у првобитној означној функцији перфекта,¹ и да се затим из првобитног језгра значење перфекта развијало у разним правцима захватајући релевантне семантичке секторе.

1.3. Крњим перфектом по Стевановићу (1991: 616) „нарочито се често означава релативна прошлост“: – Јесен је већ увелико; *ојало* лишће, *пропишћали* путеви од кише, Дрина *надошла* и мутна, а гола стрњишта пуна тромих врана. – Крњим перфектом, објашњава Стевановић, означено је да се догађај „десио у прошлости, пре даног, такође прошлог тренутка у коме се то констатује“.

1) Ова почетна Стевановићева анализа није ни прецизна ни тачна.

а) Наиме, пред нама је уметнички текст и слика позне јесени: гола природа без лишћа на дрвећу, на мокрим стрњиштима пуно тромих врана, висок водостај на Дрини, а вода мутна. У ту слику уграђени су, међутим, умети који на неки начин прекорачују њен оквир: 'опало лишће, пропишћали путеви' – и инсистирају на неком дешавању које стоји у позадини као изазивач онога што је у слици приказано. 'Опалост лишћа', 'пропишћалост путева' – јесу позитивне чињенице, али писац ставља до знања да су те чињенице резултат 'опадања' лишћа, или 'надолажења' воде на путеве. Исто је и код 'надошла Дрина'. Ту се, у тој уобичајеној и готово идиоматизованој синтагми, врло слабо осећа

¹ „Тако *он је њао* првобитно је значило 'он лежи после пада': Али у току времена дошло је до померања значења, па се овај опис почео употребљавати да изрази и да се неки догађај десио, ако последице тога и не трају више [...]“ (Паул 1956/IV: 137).

значење претходног 'надолажења' – већ је у првом плану сама слика надошле реке.

б) Стевановић је прецизнији и јаснији у анализи других случајева, као: – Змај јој *мејнуо* главу у крило па спава и сл. – Овде крњи перфекат „казује стално стање истовремено с прошлом радњом у вези са којом се употребљава, исто отприлике као и да је речено: Змај спава с главом у њеном крилу“ (1991: 618). Сем да је то стање 'стално', Стевановићево објашњење је прихватљиво, и подсећа на словенски перфекат уопште, који нпр. у руском никада не садржи помоћни глагол (Виноградов 1972: 439 и д.).

2) Стевановић (1991: 620), даље, наводи и друкчије случајеве употребе крњег перфекта, тј. да се у примерима као: – Једног дана одмах по сунчевом смирају Кушмел и његови окупили се око трпезице – „крњим перфектом означава извршење процеса (радње или стања) у прошлости“. Боље је рећи да је у првом плану догађај, а његов резултат се препознаје тек даљим тумачењем смисла текста. Но, не негирајући да крњи перфекат може означавати и прошлост у односу на време у које се о томе говори, нама је овај случај помало сумњив. 'Једног дана, одмах по сунчевом смирају', као и горе код пуног перфекта, као да прецизира значење прошлости. Али ту као да нешто недостаје јер као да перфекат овде значи и претхођење времену седења 'за трпезицом'. И стварно, ако у обзир узмемо нешто шири контекст него што је код Стевановића:

Бјеше у почетку јесени. Једнога раднога дана, одмах по сунчаном смирају, Кушмел и његови *окупили се* око трпезице, на којој се димљаше пура у дрвеној здјели. Прије но што ће сјести да једу, зачатише сви једноглице „Оченаш“ и баш *изрекли* „приђи краљевство твоје“, кадли Бакоњино танко ухо, кроза сву вјетрену хупу, чу коњски бахат, те потече к вратима [...] (Матавуљ 1990: 31).

Најпре у датом исечку Матавуљева текста имамо исказ који у широким потезима одређује време збивања у прошлости: 'у почетку јесени'. Затим ужа одредница 'једнога радног дана', па још ужа 'одмах по сунчаном смирају' на свој специфичан начин прецизирају време догађања. Сада долази сличица чије средиште чини 'трпезица' на којој 'се димљаше' пура. Имперфекат карактерише ту сличицу као временски на неки начин одређену. У односу на ту сличицу са задимљеном пуром додатно се описују 'Кушмел и његови', и тек се они описују као да су се накнадно укључили у слику тако што су 'се окупили'. Нема сумње, ако перфекат 'окупили се' показује прошлост, онда је то у првој

линији према слици, а тек у другом плану стоји време прошлости у односу на приповедање.

3) Није истина, рекосмо горе, да крњи перфекат није у стању означити и прошлост према времену кад се о томе говори. Тај факат је посебно видљив у случајевима употребе имперфективног крњег перфекта, које опет налазимо код Стевановића: – *Био* један цар па *имао* три сина и једну шћер коју је у кавезу чувао и хранио као очи у глави. – Његово објашњење гласи: „У време причања приповетке [...] ми ту имамо констатовање да је оно што се износи крњим перфектима *био* и *имао* било у прошлости и, синтаксички, ништа друго, па би место крњег ту могао доћи и пуни перфект, с помоћним глаголом. А и у једном и у другом случају то је индикативно употребљен тај облик“ (Стевановић 1991: 621).

4) Стевановић се у својим објашњењима позива на И. Грицкат (1954: 10) и утврђује да је разлика међу перфектима само у томе што је крњи перфекат „с осетнијом експресивношћу“. Ми ћемо се о томе изјаснити нешто касније.

2. Плусквамперфекат (п е р ф е к а т II) „означава радњу (бивање или стање) која се извршила (а врло ретко вршила) у прошлости пре нечега другог, што је означено неким такође претериталним временом, или се пак то подразумева из целе језичке ситуације“ (Стевановић 1991: 665): – Таман *беше изнела* хлеб да метне у пећ, а сва се запурила од посла и ватре, те дошла још руменија, – док ето ти Раке оздо [...] (Глишић 1973: 29); – Пред зору сам дошао кући, легао сам, да спавам; Видовдан *је био прошао* (Црњански 1974: 9).

1) Плусквамперфекат се јавља у две обличке верзије: са имперфектом и перфектом помоћнога глагола. Та особеност је повезана са варирањем значења.

а) Са имперфектом помоћнога глагола плусквамперфекат се ослања на врло јасну слику у прошлости, у односу на коју је радња основнога глагола прошла ’беше изнела (хлеб)’ – изнесени хлеб је видно временски конкретизован, обелодањује се у јасној слици временске ситуације, у којој се овде (исп.: ’таман’) очекује и дешава нешто вредно пажње (актуелизован је).

б) Са перфектом помоћног глагола ’(Видовдан) је био прошао’ имперфект је ослоњен додуше на време које означава перфекат у реченици ’У зору сам дошао кући’, али без прецизнијег опредељења тачке ослонца (’био је прошао’ се никако не односи нпр. на ’у зору’, нити на било који конкретнији моменат доста нејасно описане ситуације у коју

пада то 'у зору'. Једино је јасно да 'Видовдан' претходи доласку кући као општој чињеници прошлој за време писања о томе.

2) Закључујемо да плусквамперфекат означава претхођење неком времену у прошлости, те да је то време конкретније оцртано имперфектом пом. глагола, док је перфекат слабији у оцртавању времена, сем што упућује на прошлост у односу на 'време говорења'. То сам собом (у различитим случајевима на различите начине) показује следећи пример, који само наводимо, без анализе. Нека он буде само углед, а анализа грађе долази у следећем поглављу нашег рада:

А кад *се* Аћиму женско *родило*, Лука *није донео* рибу. *Није* ни *долазио* из воденице да види унуку. Три недеље *је живело*. Живана *је њлакала* док *је раседлавала* његовог коња. *Враћао се* из трговине. „Неко зло у кући?“ упитао је. „Узе нам га бог“. *Усџао је* са вечере, *оџишао* у тор, *наслонио* главу на вола и *није могао* да заплаче. За даћу *је* Лука *донео* торбу рибе (Ћосић 1976: 185).

2. Преглед грађе

1. Перфекат значи нешто што се десило у неодређеној прошлости, а чије последице могу, али не морају бити видљиве на месту и у време где и када се обавља споразумевање о томе. Ево два примера који одговарају таквој дефиницији перфекта:

Наше село *имало је* цркву; а цркве *је имала* попа. Поп *је*, опет, *имао* цркву, село и попадију. То јест: поп *је служио* цркву, *уџрављао* селом и *живео* с попадијом (Лазаревић 1963: 78).

Била једна удовица са једнијем малијем синчићем. *Није имала* нигдје ништа осим једне мале кућице и једне башче. Сирота удовица *није могла* ништа радити, *јер је била* саката, *него је* од милостиње *живјела* и дијете *хранила* (Припов. 1992: 99).

а) У исказу 'Била једна удовица [...]' – сем општег значења прошлости, перфекат никако није локализован у времену и простору, и зна се само да је то било пре говорења о томе.

б) И не само то, него су непознати и актери описаних прилика: непознато је ни ко је удовица ни ко је њен синчић.

в) Прича једноставно испливава из непознатог и почиње се испредати око почетних тврдњи, које затим постепено добијају обресе животне збиље. Читалац се у даљем излагању полако оријентише и почиње осећати као окружен сликама и ликовима, све познатијим и познатијим како тече прича.

2. Друкчије ствар стоји у следећем примеру:

У суботу 9. јула 1900. године, Чедомир Илић, главно лице овог романа, *корачао је* лагано својим уобичајеним путем из Библиотеке на Теразије, па Крунском улицом на Врачар, где *је давао* лекције једном гимназисту. *Било је* око пет сати предвече. Дан *је био* као сваки летњи дан. Улице *се сивеле* од прашине. Из њих *је била* још топлина јаке дневне припеке. Ипак *се осећало* нешто свежине од ветра који *се дизао* са запада и *носио* покоји облак. Света *је било* пред кафанама, по тротоарима. Врапци *су се чули* на крововима, у олуцима. Један шегрт *је ишао* средином улице, *носио* на глави трубу од фонографа и *певао* колико га грло доноси једну орфеумску песму која *је* тада била у моди (Ускоковић 2004: 7).

а) Тачан датум и време дана прецизно одређују време догађања.

б) Слика је тиме конкретизована, и перфекти својом бројношћу, мада не и разноликошћу садржаја у целини оцртавају дешавање, али и многе друге моменте.

в) Но оваквим, календарским одређењем времена, у позадину ступа однос догађања према времену говорења. Желимо ли се изразити у терминима Ј. Вуковића (1951), ваља нам о овоме рећи да је релацијска функција перфеката уступила скоро сасвим место локализацијској.

г) Дошло је дакле до неутрализације перфекатског значења облика, и оно је сведено на нешто слично временском значењу релативног презента за прошлост, приповедачког презента или историјског, како се обично каже. Зато је и могуће перфекат у оваквим случајевима заменити презентом.

(1) Ако замена првог перфекта 'корачао је' презентом није задовољавајућа, чини се да је то стога што до њега није изгледало да ће бити речи о догађајима.

(2) Зато су сви остали сасвим подложни замени: – [...] где *даје* лекције једном гимназисту. Око пет *је* сати предвече. Дан *је* као сваки летњи дан. Улице *се сиве* од прашине. Из њих *бије* још топлина јаке дневне припеке [...].

г) Постоје, међутим и средства и временски односи који се друкчије описују, и друкчији статус имају у причању. Ево једног случаја који ће то показати:

Све до тога тренутка Лазар *се колебао*; сад *је био решен*. Давно и давно, још у првим часовима љубоморе, *јављала се* у њему ова мисао, али *је он сам одбијао и ирригушкивао*. И што *је он* њу више *гушио*, тим *јаче је она избијала, јуришала* на његово срце и *борила се* с њим по читаве дане и ноћи [...] (Веселиновић 1962: 39).

(1) Иницијални адвербијал 'све до тог тренутка' карактерише и с почетне стране уоквирава основну ситуацију. Из те ситуације истовремено искључује, и у претходно време поставља садржај перфекта 'колебао се'. Може се рећи, ако апстрахујемо понешто, да перфекат 'колебао се' указује на прошлост у односу на 'тај моменат' и на слику која му следи. Али је прецизније речено да перфекат – упућујући заправо на прошлост у односу на време приповедања – свој садржај локализује у време које прецизира адвербијал 'све до тога тренутка'.

(2) Перфекат '(сад) је био (решен)' једнозначно упућује на (прошло) време у односу на време приповедања, и у тој ситуацији локализује свој садржај ('решен' има придевски карактер и атрибуира субјекат истичући дату особину његову у времену на које упућује перфекат: атрибутско-прилошка одредба).

(3) Нешто су компликованији односи у којима се догађа оно на шта упућује перфекат 'јављала се (ова мисао)', као и сви остали за њим. Адвербијал 'давно и давно, још у првим часовима љубоморе' својим првим делом као да је амбивалентан. 'Давно' се, наиме, може тумачити и као ауторов, а и као израз јунака. Зато се прошлост коју означава може схватити као да се ослања или на прошлу ситуацију, или на време приповедања. Други део пак једнозначан је и у одређивању прошлости, јер полази од времена приповедања. Но перфекти у сваком случају имају локализацијски карактер – наравно: поред означавања прошлости.

(4) Рекло би се, када су временски облици везани за исту ситуацију, не треба ни сумњати да су истовремени у реализацији садржаја. Али та тврдња не би у свим случајевима била тачна. а) Облик 'био је (решен)' у реализовању садржаја није ничим ограничен у датој ситуацији, па је логично сматрати да се односи на целу. б) Облици који су временски обухваћени адвербијалом 'још у првим часовима љубоморе' – перфекти 'јављала се' и 'одбијао је' не одају симптоме било какве директне временске узајамности, те им се може признати само везаност за исту ситуацију, и ништа више – изотемпоралност (Симић–Јовановић 2002: II). в) Остали облици перфекта могу се сматрати истовременим у извршењу својих садржаја. Дајемо пример у коме се такви односи јасно, иако не увек на исти начин, јасно огледају:

После, у кафани, *сипао је* у себе ракију да одагна из груди лутајући куршум. А од кукурикања до фењера *све је исто било*: мамурно, мучно и дуго, и станарка у дворишту сваког дана *йевала је* исте песме. У исто време и увек исто *кукурикао је* и кафански петао [...] (Ћосић 1976: 161).

У кафанском дворишту *играла су се* деца. Најпре *су њавила* 'снешка белића', касније га југ *изгризао, њолизао* до земље, а сунце *је разгрнуло* снег и деци *њонудило* песак за игру. Он их *је* у почетку *мрзео*, па *се свикавао*, гледајући како се играју (Ћосић 1976: 162).

[...] ова Зора, *мислио је* једнога дана *кад је био* најтужнији, можда је сироче (Ћосић 1976: 162).

д) У случајевима који следе:

[...] госпођица *је њићала* како *је врата оћворила* шта ви радите (Лазаревић 1963: 20).

Кад је *пришао* и *сћусио се* крај пласта, *села је* близу њега [...] (Ћосић 1976: 155).

Дане *је њрошио* у ниској кафанској собици с расклиматаним дрвеним креветом и окрњеном тестијом за воду, и *усћајао* чим *се* кафански петао огласи, брзо *ујдао* у чакшире, *сћављао* шубару на главу, *огрћао* гуњ, из зелене укљештене тестије између колена, као да гуске коље, сам себе *њоливао* и *њускао* воду по лицу (Ћосић 1976: 158).

— два перфекта у првом наведеном примеру стоје у односу управне и временске зависне реченице. Без обзира на редослед у низу, први од њих – имперфективан – има локализацијску функцију: смешта радњу у ситуацију која је оформљена перфективним, другим, који означава почетну временску границу њену. Није ствар у томе да 'како је врата отворила' стоји изван ситуације и постфактичку временску сферу обележава својим резултатом или сл., већ у томе што његов садржај чини саму ту границу о којој је реч: њеним доласком започиње временска сфера у којој се дешава 'питање'. Оба перфекта, уз то, означавају и прошлост према времену говора.

ђ) У неким забележеним случајевима позиција перфекта није увек обична, чак напротив: каткада је врло компликована.

ђ1) У примерима које наводимо перфекат се нашао у реченици која зависи од управнога глагола у перфекту:

Веровао је да *је* она *исћричала* некоме [...] (Ћосић 1976: 159).

[...] присетио се да *је* и *њошао* ка Сави (Ћосић 1976: 161).

ђ2) У случајевима као следећи компликације су и много веће:

— Морам вам само казати да се бојим да ћете се покајати што *сће* такав уговор са мном *склојили* (Лазаревић 1963: 26).

— Сад ћеш ми ваљда веровати да ме *је њрошла* сва воља на даље ашиковање (Лазаревић 1963: 41).

Отвориће нове дућане, магазе, закупиће цело поље до Мораве. Синови ће знати да им је то мајка *зарадила*, заједно с Ђорђем *зарадила*. Неће никада зажалити што *се* мучила и *радила* не пазећи на благе дане, што је *надничаре* и слуге терала [...] (Ћосић 1976: 97).

[...] претили су да ће попалити куће оним који *нису дошли* (Ћосић 1976: 115).

(1а) Низ 'да се бојим да ћете се покајати што *сīе* такав уговор са мном *склопили*', у првом примеру, састављен је од управног презента 'бојим се', од којег зависи футур '(да) ћете се покајати', а од овога зависи перфекат '(што) сам склопио (уговор)'. 'Бојим се' карактерише футурски садржај само као евентуално остварљив, али то не утиче на значење времена, дакле будућег у односу на 'бојим се', те и на говорну ситуацију. Перфекат '(што) сте склопили' упућује на претхођење времену футура, нејасан је однос према говорној ситуацији.

(1б) Сличне су прилике у последњем случају, али не у односу на време приповедања, већ говора јунака ('претили су'): перфекат '(који) нису дошли' остварује се пре футурске радње '(да) ће попалити (куће)', али је нејасно да ли пре или после 'претњи'.

(2а) У другом по реду примеру перфекат '(да ме) је прошла' означава прошлост и у односу на 'ћеш веровати', а и на време кад Лазаревићев јунак пише о томе.

(2б) У претпоследњем један од футура – '(да им) је зарадила' – у поновљеној ситуацији означава исто, прошлост у односу на управни футур 'ће знати'. Посматрајући исказ у којем је употребљен – 'синиви ће знати [...]', рекло би се да перфекат значи прошлост и у односу на управну реченицу, и на време кад се о томе говори. Али шири контекст 'Толико имање Катића [...] ће наследити, и још веће, још ће она са Ђорђем зарадити' приказује односе у компликованијем светлу, па би се рекло да је све замишљено као будућност у односу кад Симка о томе сања.

3. Плусквамперфекат (перфкат II) редак је у употреби, али је забележено довољно примера за овдашњу анализу. У свим нашим случајевима употребљен је перфективни глагол.

а) Често се каже да је плусквамперфекат у ствари најчешће синониман са перфектом кад овај указује да неки догађај претходи другоме у прошлости. Пример који смо нашли код Лазаревића сам собом несумњиво сведочи о томе:

И тек што *сам био ојвориио* врата и видео онај значајан поглед који, кад су врата шкрипнула, беше укочено управљен поврх њих – тек

сам, велим, одшкринуо врата, а неки затворац који осећам да је унутра, у мени хтеде их против моје воље и силом залупити и оставити ме напољу (Лазаревић 1963: 168).

(1) Плусквамперфекатски облик 'био сам отворио (врата)' и контекстуално и значењски је потпуни еквивалент перфекта 'одшкринуо сам (врата)' – односно оба значе исту радњу која се остварује пре сличнице окарактерисане аористом 'хтеде (их залупити)'.

(2) На исто излази и могућност узајамног замењивања, као и употреба једог од њих у обе позиције: – И тек што сам (био) отворио врата [...] – тек сам, велим, (био) одшкринуо врата, а неки затворац [...] хтеде их [...] силом залупити.

(3) Али еквиваленција ипак није апсолутна. Она ће бити постигнута кад одстранимо једну суптилну разлику на овој релацији. Наиме, плусквамперфекту у реченици претходи 'тек што', а перфекту 'тек'. Рећи ћемо друкчије: да је наиме плусквамперфекат употребљен у временској реченици, док се перфекат налази у реченици која је напоредна са оном у којој стоји аорист, и која чини средиште ситуације. Успоставићемо једнакост односа да бисмо видели како се понашају облици: – И тек сам (био) отворио врата [...] – тек сам, велим, (био) одшкринуо врата, а неки затворац [...] хтеде их [...] силом залупити.

(4) Сада ћемо се вратити изворној форми примера и размислити да ли у првој позицији боље 'пасује' перфекат или плусквамперфекат. С изненађењем утврђујемо да благу предност у временској реченици ипак има перфекат, док у напоредној плусквамперфекат сасвим добро одговара, као и перфекат. Но узећемо верзију са управо обрнутим распоредом облика од онога који је поставио аутор: – И тек што сам отворио врата [...] – тек сам, велим, био одшкринуо врата, а неки затворац [...] хтеде их [...] силом залупити. Значи у ствари да у временској реченици у којој се означава прошлост у односу на управну радије стоји перфекат, јер је тиме избегнуто двоструко означавање претхођења.

б) Претхођење прошлој радњи или ситуацији означено је и у следећим забележеним примерима:

Ја сам се толико био *йридигао*, да сам тај дан ручао с њима заједно; дотле сам јео у својој соби, јер ме мрзело облачити се (Лазаревић 1963: 20).

Госпођице, овај је прст мој болесник (њега је била *йойарила* кључалом водом. Ја сам јој, пошто је прснуо мехур, мазао раствором сребрног нитрата), ја имам право да га у свако доба прихватим и да видим како је [...] Ухватих је за руку и почех завиривати у прст који је био излечен још давно [...] (Лазаревић 1963: 23).

Дошао сам у два на ручак. Она је се била *ошкравила*. Изгледала ми је необично слатка (Лазаревић 1963: 25).

Било је пре једно недељу дана. По ноћи се било *йриближило* и вампирима су чекали да се минутна сказаљка на сахату помакне за један чеперак, те да дигне поклопце са њихових ковчега (Лазаревић 1963: 29).

(1) У првом примеру плусквамперфекат 'био сам се придигао' упућује на догађај који претходи ситуацији у којој се остварује радња означена перфектом 'ручао сам'.

(2) Исто тако у другом 'била је попарила' претходи перфекатској радњи 'мазао сам'. Но ту се нашао и перфекат '(пошто) је прснуо (мехур)', који исто тако упућује на претхођење 'мазању'. Плусквамперфекат сасвим добро стоји у самосталној реченици, као што – рекосмо горе – у временској за прошлост добро стоји перфекат.

(3) И у два следећа примера плусквамперфекат је у самосталној, у првом случају, или у напоредној реченици, у другом, – и у оба случаја је на свом месту.

б) У следећем забележеном примеру временски односи нису сасвим јасни, нити је извесно да је плусквамперфекат на месту:

О свима који се огаздише причало се шапутало се да су орући и копајући нашли ћупове злата. По веровањима и предањима, није било моравске макве, веће баре и газа на рекама где се Турци *нису били йодавили* с бисагама пуним дуката (Ћосић 1976: 261).

У односу на општу приповедну ситуацију садржај плусквамперфекта заиста је реализован у прошлости. Али нема неког ближег момента о који се опире значење претхођења, па је вероватно овде прихватљивији перфекат: – По веровањима и предањима, није било моравске макве, веће баре и газа на рекама где се Турци *нису йодавили* с бисагама пуним дуката.

в) Следе случајеви са плусквамперфектом у којем је помоћни глагол у облику имперфекта:

Беше се искућило доста народа. Попа већ позвао одборнике у заседање, па одлучује са њима *ко ће шта носити* (Ранковић 1958: 28).

Попеску *беше угасио* свеће на клавиру и свираше напамет [...] (Лазаревић 1963: 17).

Ја се *бејах нагнуо* над књигу и гледах илустрације (Лазаревић 1963: 25).

Маринку је играло срце од радости. Он је често видео ону одлучност на лицу Иванову. Премишљао је само о томе како и шта да ради те да се Иван не врати својим старим друговима [...] – Међутим, Иван се *беше већ решио*. У души својој он је [...] *био раскрстио*. Он не мо-

гаше бољег пријатеља себи наћи од човека који је толики пријатељ сину његовом (Веселиновић 1962: 171).

(1) Плусквамперфекат у првом примеру има ограничавајућу функцију у опису ситуације. Тиме што остварење претходи ситуацији, а резултат чини њен део, истакнут је прелом, и то је послужило као одличан разграничител ситуације од онога што јој претходи. Имперфекат помоћнога глагола сигурно утиче на појачање дискурзије, и самим тим упечатљивости израза.

(2) Овим обликом изгледа да се постиже нешто приснији однос између претходећег догађаја и основне ситуације: 'беше угасио – и свираше'; 'бејаш се нагнуо – гледах'. Уз то је слика нешто упечатљивија него у случају употребе облика са перфектом помоћнога глагола.

(3) У последњем примеру поред облика са имперфектом 'беше се решио' стоји са перфектом 'био је раскрстио'. Оба облика указују на претходеће догађаје главној ситуацији која је описана претходним исказима. Интересантно је овде само указати на разлику двају облика у директној конфронтацији: 'беше се решио' описује више резултат – решеност Иванову у главној ситуацији него само 'решавање'; 'био је раскрстио' упућује не виша на сам догађај у неодређено време пре те ситуације.

(4) Додајемо још два примера који не дају ништа ново већ потврђују што смо утврдили у претходној анализи:

Лазар већ *беше одмакао*. Као да су га муње шибале [...] Дах му се заустављао. Он осети да га памет оставља, некакав мрак паде му на очи [...] Из једног грма према њему појави се човек. Како га муке *беху обузеле*, он га није честито ни видео а толи познао (Веселиновић 1962: 37).

Беше скочио на ноге, али је стајао на месту као закован [...] (Веселиновић 1962: 50).

3. Закључне напомене

1. Перфекти означавају прошлост у односу на време говорења.
2. Сем тога перфекти могу или морају упућивати на још једну временску релацију.

а) Перфекат у декларативним реченицама обавезно означава прошлост у односу на говор субјекта управне, а способан је да такав однос успостави и према управној реченици иначе, односно према оној која описује ситуацију догађања. Први је у литератури окарактерисан као 'транспозитив', а други као 'релатив'.

б) Сем релацијског значења перфектом се у неким случајевима радња локализира у време које означава прилошка одредба или зависна реченица.

3. Плусквамперфекат (перфекат II) означава прошлост у односу на неку прошлу ситуацију. При томе облик са перфектом помоћнога глагола претхођење означава као неодређену прошлост; облик са имперфектом помоћнога глагола успоставља приснију везу са ситуацијом која служи као ослонац за временско одмеравање радње, а оставља и упечатљивији утисак од онога другог.

ИЗВОРИ

- Веселиновић 1962: Јанко Веселиновић, *Хајдук Ситанко*, Београд: Бранко Тоновић.
- Глишић 1973: Милован Глишић, *Рога, Пријовейке*, Београд: Просвета.
- Лазаревић 1963: Лаза Лазаревић, *Пријовейке*, Београд: Просвета.
- Матавуљ 1990: Симо Матавуљ, *Бакоња фра Брне*, Београд: БИГЗ.
- Припов. 1992: Војислав Ђурић, *Анџологија народних њријоведака*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ранковић 1958: Светолик Ранковић, *Горски цар*, Београд: Нолит.
- Сремац 1977: Стеван Сремац, *Пој Ђира и њой Сџира*, Београд: Просвета.
- Ћосић 1976: Добрица Ћосић, *Корени*, Београд: Просвета.
- Ускоковић 2004: Милутин Ускоковић, *Чедомир Илић*, Београд: Политика – Народна књига.
- Црњански 1974: Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Београд: Нолит.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998: Александар Белић, *Ојшџа лингвистџика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Виноградов ²1972: Виктор В. Виноградов, *Рускиј јзык (грамматическое учение о слове)*, Москва: Высшая школа.
- Делбрик 1893: Berthold Delbrück, *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*, Leipzig.
- Маретић 1963: Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Мусић 1926–1927: Аугуст Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику I/II/III: *Глас СКА СХХI* (други разр. 66/1926), 109–173, СХХIII (други разр. 67/1927), 69–119, СХХVI (други разр. 69/1927), 1–59.
- Паул 1956: Herman Paul, *Deutsche Grammatik I–IV*, 4. Aufl., Halle–Saale: Niemeyer Verlag.

- Симић–Јовановић 2002: Радоје Симић, Јелена Јовановић, *Српска синџакса*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Стевановић⁵ 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I–II, Београд: Научна књига.
- Стојановић 1921: Љубомир Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, *Јужнословенски филолог* II, Београд, 187–219.
- Стојићевић 1951: Aleksandar Stojićević, *Značenje aorista i imperfekta u srpskohrvatskom jeziku*, Razred za filološke in literarne vede, Dela 3, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Jelena R. Jovanovic Simić

ABOUT THE IMPORTANCE AND USE OF THE PERFECT

S u m m a r y

The author, based on the analysis of the relevant material, tries to solve the problem of the meaning of perfect and perfect II. In doing so, he becomes aware that Belić's indicative and relative as a verb category in more precise research is not entirely suitable as a theoretical platform, since, in adhering to them, we should ignore some important details that make use of the words of verbal forms.

Key words: perfect, perfect II, past, past for the past situation.